

ОЩЕ ЗА ГРЪЦКИЯ КАНАЛ НА ОБЩУВАНЕ НА БЪЛГАРИТЕ С ЕВРОПЕЙСКАТА КУЛТУРА. СЛУЧАЯТ КОНСТАНТИН ФОТИНОВ

НАДЯ ДАНОВА

Темата за ролята на гръцката книжнина като посредник между българската култура и Европа присъствува още в първите изследвания на българските учени след Освобождението. В усилията си да проучат явленията в културния и идейно-политическия живот на българското общество през XVIII и XIX в. изследователите се изправят пред задачата да дадат оценка за ролята на гръцката култура и българо-гръцките културни взаимоотношения през тази решаваща за българите епоха. Иван Шишманов прави първите стъпки за преодоляване на наследените от романтичната историография митове, един от които е мнението, че Цариградската патриаршия провежда отколешна системна политика за елинизирание на българите и че гръцките училища и книжнина играят изцяло отрицателна роля в духовния живот на българите. В студиите си, посветени на К. Фотинов, И. Добровски, Н. Бозвели и Н. Рилски, Ив. Шишманов разкри множество страни от положителната роля на гръцката книжнина за българите като посредник между тях и Европа¹. За обогатяването на представите ни за ролята на „гръцкия канал“ допринесоха много изследванията на Й. Иванов², Б. Пенев³, М. Арnaudов⁴, В. Пундев⁵ и в по-ново време М. Стоянов⁶, А. Алексиева⁷, Н. Аретов⁸ и Н. Да-

¹ Шишманов, Ив. Константинов Г. Фотинов, неговият живот и неговата дейност. — СНУНК, кн. XI, 1894, 591—763; Иван Добровски. — Български преглед, г. II, 1896, 139—196. (Ново изд. В: Шишманов, Ив. Избрани съчинения. Т. I, 1965, 298—332); Неофит Бозвели. Изворите на „Мати България“ — Нови студии из областта на Българското възраждане. — СББАН, 1926, кн. XXI, 498—523; Увод в историята на Българското възраждане. — В: България 1000 години (927—1927). С., 1930. 279—319. (Ново изд. В: Шишманов, Ив. Избрани..., 49—57).

² Иванов, Й. Гръцко-български отношения преди църковната борба. — В: Сб. в чест на Л. Милетич. С., 1911. (Ново изд. В: Иванов, Й. Избрани произведения. Т. I, С., 1982, 157—182).

³ Пенев, Б. История на новата българска литература. Т. II, С. 1977, 60—101.

⁴ Арnaudов, М. Гръцка и българска просвета в началото на XIX в. — Българска историческа библиотека, I, №3, 1928, 148—177.

⁵ Пундев, В. Гръцко-български литературни сравнения. — Сп. БАН, кн. XXXVIII, клон ист.-филолог. и философ. — общ. 20. С., 1929, 145—223.

⁶ Стоянов, М. Българо-гръцко сътрудничество в Пловдив през първата половина на XIX век. — В: В памет на акад. Михаил Димитров. С., 1974, 223—232.

⁷ Алексиева, А. Преводната проза от гръцки през Възраждането. С., 1987.

нова⁹. Естествено се наложи изводът, че поради по-ранното навлизане на гръцкото общество в пътя на буржоазното развитие гърците влизат относително по-рано в досег с постиженията на европейската култура и тяхната книжнина и култура изиграва в началния етап на Българското възраждане ролята на посредник между българите и Европа.

И все пак за изследователите на тази тема е останал в сянка един важен проблем, без изясняването на който не може да бъде обрисувана цялостно ролята на гръцкия канал на общуване на българите с европейската култура. Става дума за мястото на гръцката книжнина в процеса на възприемането от българите на постиженията на европейската научна мисъл. Ще си позволя да споделя резултатите от наблюденията си по тази тема, извършени въз основа на „случая Фотинов“, тъй като той ни позволява да се докоснем както до проблема за потенциалните възможности за функциониране на „гръцкия канал“, така и до примерите за осъществяването на тези възможности в цялостното творчество на възрожденския деец. Тези примери заслужават особено внимание, тъй като те датират от ранен период на Българското възраждане, през който се полагат основите на научното знание в българското общество¹⁰. Те са важни и поради факта, че са свързани с делото на образован българин, редактор на първото българско периодично издание, издател на печатни трудове, който същевременно разполага и с учителската катедра, т. е. интелектуалец, който използва основните за онова време средства за въздействие върху своите съотечественици.

Както е известно, К. Фотинов учи първоначално в Самоков, а по-късно в Пловдивското елинско училище¹¹. Днес разполагаме с каталозите на библиотеката на това училище, вписани в кондиката на Пловдивската митрополия през 1794 и 1830 г., т. е. те отразяват книжния фонд на училищната библиотека през годините, в които Фотинов учи в това училище. Библиотеката на училището свидетелствува за солидното класическо образование, получавано от неговите ученици. Напълно естествено в библиотеката освен многобройните издания на латински и старогръцки автори са се съдържали и съчинения на религиозна тематика, както и трудовете на представители на богословието. И все пак каталогът на библиотеката свидетелствува за типичния за епохата нарастващ интерес към точните знания¹². В него четем заглавието на гръцкото издание на многотомната история на бележития

⁸ Аретов, Н. Преводни повествователни творби по страниците на списание „Любословие“. — Език и литература, г. XLIII, 1988, кн. 5, 117—125; Мотивът за съня в преводната и оригиналната възрожденска книжнина. — В: Поетика и литературна история. С., 1990, 102—115.

⁹ Д а н о в а, Н. La „Geographi contemporaine“ de Gr. Konstandas et D. Philippides et les Bulgares. — Etudes balkaniques, 1975, 4, 56—74. Д а н о в а, Н. Към въпроса за ролята на гръцкото Просвещение в процеса на формирането на българската възрожденска идеология. Адамандиос Кораис и българите. — Studia balkanica, 18, 1985, 41—70.

¹⁰ По проблема за началото на природонаучните знания в българското общество вж. Б ъ ч - в а р о в а, Н. Природонаучните знания и книжнина през българското Възраждане. С., 1982; Константин Фотинов — пръв популяризатор на природонаучни знания у нас. — СпБАН, 1979, №2, 70—76.

¹¹ Вж: Д а н о в а, Н. Константин Георгиев Фотинов в културното и идейно-политическото развитие на Балканите през XIX век. С., 1993 (под печат), и по-специално гл. II, „Биографията на К. Фотинов в светлината на нови данни“.

¹² Библиотека на Пловдивската митрополия, Кондика на Пловдивската митрополия, №8. „Кодикс, 1794—1856. Разни градски, церковни и манастирски сметки“. Копие в Историческия музей на гр. Пазарджик, Отдел „Възраждане“. Благодаря на колегата Димитър Жлегов, който любезно ми предостави копие от кондиката.

представител на френското Просвещение Ш. Ролен¹³. Книгата на Ролен излиза на гръцки език в 16 тома на два пъти през 1750 и 1773 г. във Венеция и тя представлява една истинска енциклопедия, съдържаща сведения за физиката, аритметиката, алгебрата, географията, навигацията, астрономията, медицината, правото, философията, земеделието, търговията, архитектурата, военното изкуство и пр. Тази книга се радва на голяма популярност на Балканите и се превежда и на румънски език¹⁴. Ш. Ролен е представен в библиотеката на Пловдивското училище и с гръцкия превод на другия свой основен труд „Трактат върху възпитанието“, отпечатан също във Венеция през 1752 г.¹⁵ Друго заглавие, което заслужава да бъде споменато тук, е тритомната география, издадена през 1760 г. от Г. Фацеас, представляваща превод от италиански на труда на английския географ Патрик Гордон¹⁶, издаден на всички европейски езици поради добрите си качества. Тук срещаме заглавията на гръцките издания на съчиненията на бележития френски мислител и астроном от XVIII в. Ж. Лаланд, на немския географ Адам Гаспар, на логиката и етическата философия на Хейнециус, на метафизиката на Женовезе в превод от Е. Вулгарис, на етиката на Соаве, на труда на Монтескьо за величието и упадък на Римската империя, издаден през 1795 г., както и на труда на Волтер, посветен на разприте в полските църкви, издаден на гръцки през 1768 г. от Е. Вулгарис.¹⁷

Ще си позволяя да цитирам и няколко съчинения на гръцки автори, в които читателят можел да се запознае с тезите на най-видните представители на европейската наука и философия. Издадената през 1796 г. книга на отлъчения от православната църква Христулос Памплекис „За философията и философите“¹⁸ съдържа в гръцки превод основни статии от Енциклопедията на Дидро, отнасящи се до философията, природата, движението, скоростта, субстанцията, Бога, пространството и пр., като в нея срещаме основните тези на Бейкън, Декарт, Гасенди, Спиноза, Малбранш, Лок, Фонтенел, Лайбниц, Волф, Монтескьо, Д'Аламбер, Холбах, Коперник, Галилей, Нютон, Торичели, Бернули, Моперциус, Бюфон и др.

Сред заглавията в каталога четем и „Теория на географията“, издадена през 1781 г. от бележития представител на гръцкото Просвещение Й. Мисиодакас¹⁹. Авторът цитира огромен брой френски, английски и немски географи, математици, физици, астрономи, мореплаватели и категорично застава на страната на Нютон в споровете между учените. Независимо от това че авторът не посмява да заеме категорична позиция в подкрепа на хелиоцентричната теория, той излага подробно теорията на Коперник. Тази книга се

¹³ Παπαδόπουλος, Θ. 'Σλληνική βιβλιογραφία (1466–1800). 'Αθήνα, 1984, σ. 388.

¹⁴ Πλουμιδής Γ. 'Ο 'Αρχιεπίσκοπος Φιλαδέλφειας Γρηγόριος Φατούρ (1762–1768). – 'Θησαυρισματα. Δ. Βενετία, 1967, 104.

¹⁵ За превода вж: Δημητράς, Κ. Θ. 'Ιστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας. 'Αθήνα, 1975^б, σ. 133.

¹⁸ За автора вж у: Νούτσος, Π. Χριστόδουλος φ εἰς 'Ακρονεικῆς κχι „Encyclopédie“ – In: Νούτσος, Π. Νεοελληνική φιλοσοφία. Οι ιδεολογικές διαστάσεις τῶν ευρωπαϊκῶν τῆς προσηγοριῶν. 'Αθήνα, 1981, 53–66. За преводите вж: 'Αργυροπούλου, Ρ. Νεοελληνικῆς μεταφράσει φιλosophικῶν ἔργων (1760–1824). – Δευκάλιον, Τ. 21, 1978.

¹⁹ За Мисиодаке вж: Κιτρομηλίδης, Π. 'Ιώσιπος Μοισιόδαξ. Οι συντεταγμέναι τῆς βαλκανικῆς σκέψης τοῦ 18ο αἰῶνα. 'Αθήνα, 1985.

радва на популярност сред всички балкански народи, а сред спомоществователите ѝ четем и имената на няколко българи. В училищната библиотека се е съдържал и екземпляр от книгата на Й. Мисиодакас „Апология“, представляваща истинска апология на положителните знания и най-вече на математиката, отхвърляна от бранителите на традицията като „бакалска“ наука, водеща до атеизъм²⁰.

В училищната библиотека са се съдържали и трудовете по география на Н. Теотокис, геометрия и метафизика на Е. Вулгарис, Математики от М. Антракитис и К. Кумас, физика на К. Кумас и граматика на Н. Дукас, популяризиращ тезите на Кондийак за езика.²¹ Става дума за трудове, съставени от автори, получили образованието си в европейските университети и по-светили цялото си творчество на усилието да разпространят получените знания сред своите сънародници. Особено внимание заслужават трудовете на К. Кумас, който има огромна заслуга за популяризирането на немската наука, на философията на Кант и Круг, издавайки учебници, преводи и собствени трудове по философия, физика, математика, филология, история и география, проникнати от духа на Просвещението²².

Цитираните автори и заглавия от библиотеката на Пловдивското елинско училище ни позволяват да съдим за потенциалните възможности за общуване на читателите със съхраняваните в тази библиотека книги. Разбира се, за нас остава без отговор въпросът дали учениците в това училище са имали достъп до библиотеката и дали тя не е била използвана единствено от преподавателите, които от своя страна са ставали посредник между четените автори и учениците си. Наличието в библиотеката на повече екземпляри от някои издания дава основание да се твърди, че може би тези книги са били използвани не само от учителите.

Основание за подобно твърдение ни дават и достигналите до нас ръкописи и печатни трудове на Фотинов, свидетелстващи, че някои от споменатите автори са достигнали в гръцки превод до нашия сънародник. Ще се позова на първо място на един ръкопис на гръцки език, излязъл от ръката на Фотинов през 1824 г. Това е ръкопис по метафизика, предмет, който се е преподавал в елинските училища, и негов автор е бележитият представител на гръцкото Просвещение А. Псалидас²³. Този ръкопис съдържа в развит вид тезите на представителите на немското Просвещение Кр. Волф и Лайбниц и техните принципи „за достатъчното основание“ и „противоречието“, както и тезата за предустановената хармония и монадите. Тук присъствуват имената на Лок, Волтер, Малбранш, Спиноза и пр. Ще подчертая, че в текста са подробно изложени законите на Нютон за движението, което фактически е най-ранното свидетелство за досег на българин с постигнатото от англий-

²⁰ Μοισιόδωξ, Ί. Ἀπολογία. Ἐκδ. Ἀ. Ἀγγέλου, Ἀθήνα, 1976, σ. 13

²¹ Δημαρᾶς, Κ. Θ. Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Ἀθήνα, 1977, 112 – 113, 216 – 217, 342 – 348.

²² Ἀρχιπροπούλου, Ρ. Ἡ Ἡθική τοῦ Κ. Μ. Κοῦμα καὶ τὸ Σύστημα τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας τοῦ W. T. Krug – Φιλοσοφία, Τ. 7, 1977, 455 – 467; Καρᾶς, Γ. Καίρηζ – Κοῦμας. Διὰ πρωτοπόροι δάσκαλοι. Ἀθήνα, 1977; Οἱ θετικῆς ἐπιστῆμης στὸν ἐλληνικὸ χῶρο (15 – 19 οῦ αἰῶνας), Ἀθήνα, 1991, 212, 216, 220 κ. ἄ.

²³ Νοῦτσος, Π. Ἐνα μὲθηματῆριο „Μεταφυσικῆς“ τοῦ Ἀθ. Ψαλίδα. – Ὁ Ἑραριστῆς, Τ. 18, 1986, 93 – 104. Ръкописът на К. Фотинов се съхранява в Отдела за ръкописи при Народна библиотека „Кирил и Методий“ под № Гр. 117.

ския физик. В текста многократно се привеждат вижданията на Кант по някои основни проблеми. В ръкописа на Фотинов са анализирани и схващанията на Спиноза за енергията и вълшебното, като се полемизира с тях. В него присъествува и изразът, общо място за философите, отричащи вродените идеи, за детския ум като „табула раза“. Необходимо е да подчертаем, че Фотинов не само преписва този труд по метафизика, с което показва несъмнен интерес към тази материя, но и на редица места към текста прави собствени бележки и коментари, свидетелстващи за неговата добра подготовка в тази област. Подобни бележки не открих в никой от преписите на метафизиката на Псалидас, до които имах достъп²⁴. Редица отпечатани във Фотиновото „Любословие“ материали свидетелствуват, че българският възрожденски деец е възприел някои тези от цитирания ръкопис от 1824 г. и полага усилие да ги популяризира сред своите сънародници. Фотинов изглежда проявява голяма слабост към принципа на Лайбниц—Волф „за достатъчното основание“, който е опит да се открие каузална връзка между явленията. Фотинов прибегва на два пъти до този принцип в статията си, посветена на историята на Смирна, представляваща компилация от материали, поместени в смирненските гръцки списания „Съкровищница на полезни знания“ и „Филология“²⁵. Сравнението с гръцките прототипи показва, че идеята да се вмъкнат в текста разсъждения за каузалната връзка принадлежи на Фотинов.²⁶ Фотинов се връща в „Любословие“ и към тезата за детския мозък като бяла хартия, обосноваваща определящата роля на сетивното познание. Единият от трите пъти, в които Фотинов цитира мисълта, обосноваваща тезата за детския ум като „табула раза“, е отново свързан с направен от Фотинов превод въз основа на гръцки първообраз. Става дума за превод от поместена в „Съкровищница на полезни знания“ статия на известния немски юрист-криминалист П. Й. А. Фойербах (1775—1833 г.), предназначена да внуши идеята за определящата роля на сетивното познание и личния опит в човешкото развитие²⁷. Без да споменава името на автора на статията, което е споменато в гръцкото списание, Фотинов се задоволява само да посочи, че е заел материала от „Из сокровищ полезних знания“. Преводът на Фотинов предава в малко съкратен вид гръцкия първообраз, като е въведен от следното изречение: „Това следователно повествование може да увери секога каква е направа человек, може да познае сиреч, че человек е такавава направа, штоо друго не може да познае, само онава, що гледа, чуе, фаща и пр.“²⁸

От споменатите европейски автори, представени в библиотеката на Пловдивското елинско училище, Фотинов без съмнение познава и френския просвещенец Ш. Ролен. Още в предговора към своята издадена през 1838 г. гръцка граматика Фотинов се позовава на Ролен, за да обоснове възприетия от него принцип по отношение на книжовния език.²⁹ Фотинов цитира името

²⁴ По този въпрос вж подробно Д а н о в а, Н. Константин Г. Фотинов..., гл. III, параграф 1.2. Метафизиката на К. Фотинов.

²⁵ *Ἀποθήκη τῶν ωφελήμων γνώσεων*, 1844, 69–70; *Φιλολογία*, 1843, 268–273, 321–331.

²⁶ Любословие, г. II, с. 60, 62.

²⁷ *Ἀποθήκη τῶν ωφελήμων γνώσεων*, 1837, 66–68, 83–84.

²⁸ Любословие, г. I, 146–147.

²⁹ *Φωτιστικὴ Κ. Γ. Γραμματικὴ ἐπιχθούσῃ...*, Σμύρνη, 1843.

на френския историк и в „Любословие“ в обширните материали, посветени на българската история, като посочва т. XI и с. 274 от неговата история³⁰.

От споменатите по-горе трудове на гръцки автори, внесли в гръцкия интелектуален живот основните теории на европейските учени, с особено уважение пред Фотинов се радват К. Кумас и Е. Вулгарис. И до днес в Народна библиотека „Кирил и Методий“ се пазят екземпляри от „Метафизика“ на Е. Вулгарис, издадена през 1805 г., върху която с почерка на Фотинов е изписано ясно на гръцки „От книгите на Константин Георгиадис“. Фотинов познава тезите на възпитания в духа на немското Просвещение Е. Вулгарис и се опира на тях в своите коментари към споменатия ръкопис по метафизика. Името на Вулгарис се цитира многократно и в „Любословие“³¹. Фотинов е притежавал трудовете на К. Кумас по физика и философия, екземплярите от които също са носили екс либриса на Фотинов според свидетелството на Ив. Шишманов³². Имаме всички основания да настояваме, че Фотинов познава основните тези на Кумас, тъй като в неговия архив са се съдържали обширни записки по физика и философия, направени въз основа на трудовете на гръцкия просвещенски деец³³. В своите коментари към споменатия ръкопис по метафизика Фотинов цитира името на Кумас във връзка с някои негови постановки. А в „Любословие“ Фотинов отпечатва напътствията на Кумас за правилно четене и изобщо за общуване с книгата, като нарича гръцкия интелектуалец „Любомудрий Кума“³⁴. Фотинов е сред спомоществователите на направения от Кумас превод на географията на френския географ А. Балби, издаден през 1838—1840 г. във Виена³⁵. Той не само притежава екземпляри от тази книга, но и я използва при написването на своето „Общо землеописание“ и в изготвянето на някои материали, поместени в „Любословие“³⁶. И тук става дума не само за черпене от конкретните географски данни, но и за несъмнено придържане към духа на използваната книга. Публикуваните в „Любословие“ материали, заети от географията на Балби и посветени на различните религии, предизвикват острата отрицателна реакция на противниците на новото с ярко изразената верска толерантност на автора. Спокойният тон на Фотинов при характеризирането на западната църква и най-вече на протестантството предизвиква обвинението, че „от какво зачеха таквия книги да се издават, Бог си дигна берекетат... Тия книги ще ни направят фармасони, среда, петок да блажимо, пост да не чуваме, а най-последно и верата си да изгубим!“ О безсловесно мнение! О несмислено говорене!“ Зад тези думи на Фотинов прозира трудността, които той е трябвало да преодолява в усилията си да доближи своите съотечественици до атмосферата на толерантност към иновереца, към „другия“, атмосфера типична за носителите на просвещенската идеология в Европа и на Балканите.

Тук заслужава да бъде изтъкнато и обстоятелството, че Фотинов е при-

³⁰ Любословие, г. I, с. 60.

³¹ Пак там, с. 136.

³² Шишманов, Константин Г. Фотинов..., 762—763.

³³ Научен архив на Българска академия на науките, сб. XV. Опис на ръкописите на К. Фотинов, предадени на Министерството на просвещението през 1891 г.

³⁴ Любословие, г. I, 129—130.

³⁵ Κοὺμης, Κ. Γεωγραφία ἐπιτεθεῖσα... Τ. Α — Δ, Βιέννη, 1838—1840.

³⁶ Любословие, г. I, 8—10, 23—25, 34—35, 51—53, 69—70, 86—88, 98—100.

тежавал и споменатата по-горе граматика на дееца на гръцкото Просвещение Н. Дукас, популяризиращ теорията на Кондийк за особената роля на езика. Екземпляр от тази граматика, издадена през 1812 г., се съхранява в Народна библиотека „Кирил и Методий“ и той носи екс либриса на Фотинов и множество бележки в полетата, нанесени с ръката на Фотинов. Възгледите на Фотинов по проблема за книжовния език до голяма степен показват близост с вижданията на Дукас, в които, както доказва големият историк на гръцката литература Константинос Димарас, привързаността към архаичния език е белег на просвещенското преклонение пред античността, а не признак за консервативност³⁷. Ще припомним също, че в „Любословие“ срещаме имената на Лок и Кондийк във връзка с тезата им за ролята на езика като основно средство за облагородяване на нравите на един народ³⁸.

Ролята на гръцката книжнина като посредник между българите и постиженията на Просветена Европа проличава особено ясно и при анализа на Фотиновата география. Въз основа на текстуални сравнения беше доказано, че сред гръцките образци на Фотинов при съставянето на „Общее землеописание“ е била и „Съвременна география“, издадена през 1791 г. във Виена от двамата високообразовани монаси Григориос Констандас и Даниил Филипидис³⁹. Връзката между Фотиновата география и „Съвременна география“ проличава не само при описанията на българските селища и българите, но и по сродната атмосфера, проникната от духа на Просвещението, плод на която са и двете книги. Текстът е достъпен, разбираем и отговаря на изискванията на принципите на Просвещението. Той не само дава познания по география, но и формира личности, притежаващи граждански добродетели. И в двата случая географското описание отговаря на просвещенския принцип да се дава информация, почерпена от личния опит. Прозира разбирането на Д'Аламбер, прокарано в Енциклопедията, че географията и хронологията трябва да предшествуват историческото познание, тъй като едната „поставя хората във времето, а другата ги разпределя върху нашето земно кълбо“⁴⁰. И в двете книги проличава повратът в географската наука в XVIII в., предизвикан от научната революция и най-вече от развитието на физиката и математиката в края на седемнадесетото столетие. Откритията на Нютон имат за резултат утвърждаването на нови представи за света и земята и допринасят за доразвиването на теориите на Н. Коперник, Г. Галилей и Й. Кеплер. Тази еволюция на географската наука намира израз в характера на географската книжнина на Балканите, където геоцентричната и хелиоцентричната теории си дават сражение, а църквата обвинява в безбожие защитниците на Коперниковата теория⁴¹. Фотинов решително заема страната на изразителите на новото. В неговата география четем: „Земята, на която седим е планета, която се върти около слънцето.“⁴² Заслужава да подчертаем,

³⁷ Δημηρᾶς, Κ. Θ. Νεοελληνικός Διαφωτισμός. 112–113, 343.

³⁸ Любословие, г. I, с. 108.

³⁹ Danova, N. La „Geographie contemporaine“ de Gr. Konstandas et D. Philippides..., p. 68.

⁴⁰ Dörflinger, J. Die Geographie in der „Encyclopédie“. Eine Wissenschaftsgeschichtlich Studie. – Veröffentlichungen der Kommission für Geschichte, Mathematik, Naturwissenschaften, und Medicin. Heft 17. Wien, 1976.

⁴¹ Κονδύλης, Π. Τό ηλιοκεντρικό σύστημα και η πλήθύς τῶν κόσμων. Μία κοσμοθεωρητική μάχη στὸν ἐλληνικό 18ο αἰῶνα. – Στά: Ἀμητὸς στὴν μνήμη Φώτη Ἀποστολοπούλου. Ἀθήνα, 1984, 79–96. (Νέα ἐκδ. Κονδύλης, Π. Ὁ Νεοελληνικός. Οἱ φιλοσοφικὲς ἰδέες. Ἀθήνα, 1988, 109–128.

че и във Фотиновата география и в „Съвременна география“ срещаме сходни оценки за средновековието, за политическото управление, за книжовния език, отговарящи на просвещенските принципи. Констандас и Филипидис цитират Монтеско и неговата теза за влиянието на климата върху нравите и характера на жителите на дадена територия, а във Фотиновото „Любословие“ откриваме отглас от вижданията за връзката между организма и околната среда⁴³. „Съвременна география“ съдържа тезите на Кондийак за езика, имената на Галилей, Бюфон, абат Рейнал и тя въвежда в гъркоезичния културен живот прочутата за времето география на френския географ от XVIII в. Никол дьо ла Кроа, както и Методичната енциклопедия на Шарл Жозе Панкук, представляваща продължение на Енциклопедията на Дидро—Д’Аламбер.

Ролята на гръцката книжнина като посредник между Европа и българите проличава и в превода, извършен от Фотинов от гръцки на сборника от древни мъдрости, съставен от френския ориенталист А. Галан. Този сборник представлява в европейската култура основен паметник, маркиращ процеса на изграждането на модерния буржоазен морален кодекс⁴⁴. Преводът на Фотинов е извършен въз основа на някои от многобройните гръцки издания на този сборник и за съжаление остава в ръкопис⁴⁵. Пак на основата на гръцки превод Фотинов съставя и своето „Благонравие“, отпечатано в „Любословие“, водещо началото си от труда на Еразъм Ротердамски⁴⁶. И двете четива, които се радват на изключителна популярност сред всички балкански народи, изиграват съществена роля в процеса на изграждането на модерния менталитет. В този процес участвуват също и съчиненията на дейците на американското Просвещение Б. Франклин и Т. Джеферсон, които Фотинов популяризира сред своите сънародници, използвайки отново техните преводи на гръцки, отпечатани в смиренските списания „Съкровищница на полезни знания“ и „Филология“⁴⁷.

⁴³ Любословие, г. II, с. 92. За „Съвременна география“ вж подробно Δημητριάδης, Γεωγραφία Νεοτερική, ἐπιμέλεια Αἰκ. Κοιμάρηνοῦ, Ἀθήνα, 1988. Предговорът на Е. Кумариану, представляващ обширна студия върху книгата на Гр. Констандас и Д. Филипидис, дава богата информация за развитието на географската наука на Балканите.

⁴⁴ Dutu, Al. Un livre de chevet dans les Pays Roumaines au XVIIIe siècle: „Les dits des Philosophes“ – Revue des études sud-est européennes, 3–4, 513–533.

⁴⁵ Научен архив на Българската академия на науките, ф. 13 К. Константин Георгиев Фотинов, необработен.

⁴⁶ Любословие, г. I, 17–18, 33–34, 49–51, 65–66, 81, 97–98. За ръководствата по добро държание вж подробно у: Δημαρτζής, Κ. Θ. Νεοελληνικός Διαφωτισμός. 38–39; Βαλ κοῦση, Ἐ. Χρηστοθήλεις καὶ διαμόρφωση τῆς συμπεριφορᾶς τῶν νέων στὴν ἐλληνικὴ κοινότητα (18ος – 19ος αἰ.) – τὰ: Πρακτικὰ τοῦ Διεθνοῦς συμποσίου „Ἱστορικότητα τῆς παιδικῆς ηλικίας καὶ τῆς νεότητῆτάς. Ἀθήνα, 1–5 ὀκτωβρίου 1984. Ἀθήνα, 1986, 287–299; Dutu, Al. Les livres de sagesse dans la culture roumaine. Bucarest, 1971, p. 14 sq.

⁴⁷ Любословие, г. I, с. 166, 113; г. II, 8–10, 26–27, 33–34, 35, 42–43. Ἀποθήκη τῶν ωφελήμων γνώσεων, 1838, 7–10, 30–32, 37, 148; Φιλολογία, II, σ. 105, 124. За преводите на съчиненията на Б. Франклин на български вж: Аретов, Н. Рецепцията на Банджамин Франклин в България през Възраждането. – Литературна мисъл, г. XXVII, кн. 4, 1983, 155–163.

⁴⁷ Любословие, г. II, 3–4, 6, 53, 143–144.

Особено място сред материалите, публикувани в „Любословие“, заемат онези от тях, които са посветени на проблема за образованието на жената и изобщо на мястото на жената в обществото.⁴⁸ Фотинов е сред първите автори, които отделят много внимание на този проблем и той пристъпва към тази тематика изцяло от позициите на Просвещението. Той защитава идеята за необходимостта от женско образование и настоява, че жената е пълноценен член на обществото с всички произтичащи от това задължения. Заслужава да се подчертае, че книжовната традиция на Балканите, поддържана за дълъг период от време от представители на монашеството, носи до голяма степен печата на определено женомразство,⁴⁹ с което радетелите за нов манталитет е трябвало да се преборят. В усилията си да преодолее наслоенията в тази насока Фотинов се опира на редица текстове, публикувани в „Съкровищница на полезни знания“, най-интересните от които са дело на Ад. Кораис, патриарха на гръцкото Просвещение, и П. Зонданос, поклонник и популяризатор на Фенелон⁵⁰. Пак в „Любословие“ се отпечатва и статията „Должност за отечество“⁵¹, поддържаща, че любовта към отечеството изисква да работим за доброто на цялото общество. Този текст, имащ за първообраз статия на гръцкия просвещенски деец Г. Креацулис⁵², също ни отвежда към атмосферата на френското Просвещение и най-вече към тезите на Хелвеций за общественото благо като пръв морален дълг. Посредничеството на гръцки текст откриваме и зад публикацията от Фотинов на прочутия за времето си разказ за Фридрих Прусски и мелничаря⁵³, обичан и използван от защитниците на модела за „просветения абсолютизъм“.

Разбира се, приведените примери за използване на гръцки текстове-посредници в никакъв случай, според нас, не би трябвало да бъдат възприемани като факт, принизяващ постигнатото от Фотинов. Цялостното дело на Фотинов, неговата практическа дейност на учител, печатните му трудове и ръкописите му свидетелствуват за неговото пълноценно общуване с постигнатото от „Просветена Европа“ а не за инцидентни заемки, обусловени от наличието на гръцкия текст-посредник. Притискан ежеминутно от недостига на време и пари, Фотинов напълно естествено черпи от материалите, публикувани в гръцките издания, което го облекчава в работата му. Но в случая, убедени сме, става дума за заемане на материали, свързани с една цялостна система от възгледи, идеологията на Просвещението, отговаряща на възгледите на самия Фотинов. За българския възрожденски деец, който си е поставил задачата да повдигне общото културно ниво на своите съотечественици, публикуваните в гръцките издания материали са били полезни поради своята достъпност, нужна при тогавашните обстоятелства. Ще припомним, че именно в много от преводите си от гръцки Фотинов прави опити да въведе в българския език редица нови думи, което показва съзнание за нуждата да обогати понятийния апарат на своите сънародници. Тук се по-

⁴⁸ Δημιτράς, Κ. Θ. *Ίστορια της νεοελληνικῆς λογοτεχνίας*. Ἀθῆναι, 1975, σ. 38, 119, 178.

⁵⁰ Ἀποθήκη τῶν ωφελήμων γνώσεων, 1837, σ. 12, 78–79. От особен интерес е книгата е книгата: Ζωντανός, Π. *Περὶ τῆς ἀνταροφῆς τῶν κορασιῶν καὶ δημοσίου ἐκπαιδευσεως τῶν ἡρρένων*. Ἐρμούπολις, 1836, в която Зонданос многократно се позовава на мнението на Фенелон за необходимостта от образование на жената.

⁵¹ Любословие, г. II, 92–94.

⁵² Ἀποθήκη τῶν ωφελήμων γνώσεων, 1841, 168–169.

⁵³ Любословие, г. II, с. 99.

явяват думи като „капитал“, общество“—„приобщение“, редица научни и технически термини като „химик“, „компас“, „барометър“ и пр.

Цитираните примери, вярваме, ни помагат да добием по-пълна представа за интелектуалния багаж на образованите българи от онова време, за техния умствен хоризонт. Ако отчетем по-пълно функционирането на „гръцкия канал“ като посредник между българите и Просветена Европа, бихме могли наистина да имаме реална представа за това какво са познавали българите тогава, когато гръцкият език е играел ролята на „учен“ език и е доближавал балканските народи до постигнатото от Европа. По-пълното разкриване на обхвата и многообразието на гръцката книжнина, до която българите от XIX век са имали достъп, ще ни помогне да дешифрираме редица техни мисли, изложени в популярен и достъпен за масовия български читател вид. Аз лично трябва да призная, че ако не разполагах с Фотиновия ръкопис по метафизика, едва ли бих открила зад изречението на Фотинов „То е вестно, че без съществителна причина нищо на свет не бива“ принципа на Лайбниц—Волф „Principium rationis sufficientis“.

В „Любословие“ намират място и множество текстове, представляващи превод от европейския оригинал, какъвто е случаят с преводите от съчиненията на френските историци от XVIII в. Шарл Лъобо и Кръвие, представляващи на практика първите преводи от френски на български на научна литература⁵⁴. По-голямата част от преводните материали в списанието обаче, предназначени да формират нова ценностна система у българите, ново възприемане на света, нов манталитет, да доближат българското общество до Просветена Европа, се опират на гръцки образци, черпейки от тях информация и опит.

⁵⁴ По този въпрос вж подробно у Д а н о в а, Н. Константин Фотинов в развитието на българската историография през XIX век. — Исторически преглед, 1992, кн. 8—9, 51—76, кн. 10, 24—40.